

DE INDONESISCHE CULTUUR IN DE KOLONIALE SFEER

a.j. bernet kempers

A.J. Bernet Kempers studeerde Arische Letteren, met name Indische archeologie, te Leiden. Hij was van 1936-1956 in Indonesië werkzaam als bibliothecaris van het Bataviaasch Genootschap, hoofd van de Oudheidkundige Dienst en was hoogleraar Cultuurgeschiedenis en Archeologie van Zuid-Oost Azië in Jakarta en Yogyakarta. Van 1958-1971 was hij directeur van het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem.

inleiding

Waar de koloniale Nederlanders zich in de achter ons liggende eeuwen in de Indonesische archipel vertoonden, overal werden zij vroeger of later geconfronteerd met 'inheemse' culturen: culturen van volken die er reeds sedert onheuglijke tijden gewoond hadden. Nu eens waren het 'primitieve' culturen, op afgelegen eilanden of in het binnenland, dan weer hoog ontwikkelde cultuurvormen, in het Westelijke deel van de archipel dat reeds eeuwenlang contact had gehad met de godsdienst en kunst, gedachten- en bestuursvormen die hun oorsprong hadden in Voor-Indië en later met de wereld van de Islam. Die vóór de Nederlanders gekomen elementen waren tezamen met wat daar aan oudere 'oud-inheemse' cultuur aanwezig was, een organisch geheel gaan vormen, omdat al die Oosterse culturen ondanks lokale verschillen veel met elkaar gemeen hadden.

Toen de Nederlanders ten tonele verschenen, vormden zij daar aanvankelijk een vreemd element. In Indië troffen zij een geheel van voor hen vreemde zeden en gewoonten, onbegrepen talen, afwijkende huis- en nederzettingvormen aan en naar mate men, vooral op Java, ook het binnenland leerde kennen (overigens pas in de tweede helft van de achttiende eeuw) ook overblijfselen van een kennelijk toen al eeuwenoud verleden, dat zij later 'Hindu-Javaans' zouden noemen; oudheden uit de tijd van de eerste eeuwen na Christus tot ongeveer 1500, en 'vroeg-Islamitisch' van enige eeuwen daarna.

De 'inheemse' Indonesische cultuurwereld, waarvan we in dit artikel slechts enkele aspecten zullen kunnen bespreken, vormde de achtergrond voor het koloniale

gebeuren, dat wat de Nederlanders betreft geduurd heeft van ongeveer 1600 tot kort na het einde van de Tweede Wereldoorlog. De koloniale geschiedenis van die periode staat meestal in het teken van handelsbetrekkingen, economische geschiedenis van andere aard - landbouw- en bedrijfsleven -, ontdekkingsgeschiedenis en militaire expedities. De houding van de overheid van wat geleidelijk Nederlands-Indië werd (een naam die pas in 1815 voor het eerst gebruikt werd) en van andere lichamen in de koloniale sfeer ten opzichte van de inheemse culturen in hun verscheidenheid is vaak even boeiend en in zekere zin unieker. Een overzicht van het koloniale gebeuren is dan ook onvolledig wanneer er niet ook rekenschap wordt gegeven van de houding der koloniale Nederlanders ten aanzien van de autochtone bevolking en haar culturen.

Ter gelegenheid van een recent congres over koloniale geschiedenis is de vraag ter sprake gebracht of het mogelijk is in bepaalde activiteiten daarbinnen iets te zien van 'ontwikkelingswerk avant la lettre'. (1) Het is mijn overtuiging dat dit in vele gevallen waarbij het om de belangen der inheemse bevolking ging, stellig het geval is geweest. Dat geldt ook voor de houding van de Nederlanders in de kolonie en hun vaderlandse achterban ten opzichte van de inheemse cultuur. Daarin is in toenemende mate dat element van (ongevraagd, zoal niet ongewenst) 'ontwikkelingswerk' te bespeuren, zeker niet steeds en bij allen, zeker ook niet altijd vlug en grootschalig genoeg, eerder het tegendeel. Er is in deze koloniale sfeer in grote trekken de dominerende, patriarchale houding geweest, die rustgevend maar ook uiterst irriterend gewerkt

Schimmenspel in een Balische tempel. (foto Bernet Kempers, 1971)

moet hebben. Het is in de geschiedenis en zeker in de koloniale geschiedenis, waarbij men zich aan beide kanten zo nauw betrokken dreigt te gevoelen, altijd noodzakelijk zo weinig mogelijk te generaliseren. Zelfs met termen als 'ambivalent' komt men meestal niet uit; het gaat om een veel grotere veelheid van mogelijkheden. Bij 'de' Indonesische cultuur, gaat het om onderling zeer verschillende volken, gemeenschappen en culturen. De Nederlandse gemeenschap was zeer gevarieerd, naar personen, situaties en tijden, elk met een eigen visie op wat een kolonie was en behoorde te zijn. Dat werkte voor een deel ook door in de houdingen aanzien van de inheemse cultuur.

In de Compagniestijd, van 1600 tot het eind aan de achttiende eeuw, dacht men aan weinig anders dan de bij de handel te behalen resultaten - zou men zo zeggen. Het waren bovendien harde tijden, wat optreden betreft vaak beschamend. En toch zullen wij in het onderstaande al dadelijk kunnen spreken over positieve kanten bij de talenstudie. Een bijzaak, kan men zeggen, maar toch typerend. En zeker kunnen wij moeilijk over het hoofd zien dat in 1778, kort voor het einde van de Compagnie, een verlichte daad werd gesteld door de stichting van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en zijn Museum, nu Museum Nasional. In 1978 werd het tweehonderdjarig bestaan in Indonesië met duidelijke trots gevierd. Het was bedoeld te zijn 'tot nut van het

Het Museum te Jakarta in het jubileumjaar 1778/1978. (foto Bernet Kempers, 1978)

gemeen' en heeft dat de geschiedenis door ook waar gemaakt. Zeker in onze eeuw is het dan ook een trekpleister voor het inheemse publiek geweest. Bovendien was het Genootschap de gehele negentiende eeuw door en ook nog in de eerste helft van de twintigste het centrale orgaan voor de bevordering van de cultuurwetenschappen, voor zover deze voor de kennis van de Oostindische archipel en omliggende landen van belang waren.

De eerste helft van de negentiende eeuw bracht een korte maar belangrijke periode in de geschiedenis van het Genootschap en van de cultuurwetenschappen in de vorm van het Engelse tussenbewind (1811-1816) door het optreden van T.S. Raffles als luitenant-gouverneur, voorzitter van het Genootschap en schrijver van een belangrijk boek over land en volk van Java.⁽²⁾ Enige jaren later kreeg Nederland de eerste Oudjavaanse beelden (1819) naar aanleiding waarvan de grondlegger van de Nederlandse archeologie, C.J.C. Reuvens, in 1826 de eerste kunsthistorische studie over de Hindu-Javaanse kunst schreef. Wij komen hier nog op terug. De relatie van Nederland met de oude monumenten van Java was hiermee tot stand gebracht.

Het jaar 1850 zou een mijlpaal in de Indische studies genoemd kunnen worden. Het Bataviaasch Genootschap beperkte enige tijd tevoren (circa 1840) zijn werkzaamheid tot het culturele gebied na zoölogische, mineralogische en aanverwante collecties afgeschoven te hebben en de

eerste onderwijstaken werden in de jaren 1850 omschreven. In de loop van de volgende halve eeuw werden archeologische activiteiten in de vorm van inventarisatie, beschrijving en het vastleggen in tekeningen en fotografieën ondernomen. In Nederland werd de mogelijkheid geopend de taal- en letterkunde van de archipel aan de universiteit te studeren, en een aantal belangrijke taalkundigen en historici legden de grondslag voor veldwerk op hun gebied. Wij komen op dit laatste nog terug maar moeten er hier in het kader van ons onderwerp speciaal op wijzen dat in verschillende gevallen initiatieven werden genomen door personen en instanties in Nederland, waar in 1851 het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië was gesticht dat een pendant vormde van het Bataviaasch Genootschap. De *Bijdragen van het Koninklijk Instituut* zijn niet minder bekend in vakkringen dan het *Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap*. In de loop der jaren zijn er ook tal van andere instituten in Nederland gekomen die zich speciaal op Indische studies richtten.

1900 was weer een mijlpaal: de wereldtentoonstelling te Parijs in dat jaar maakte veel wakker op archeologisch gebied, Van Heutsz legde de archipel open voor een daadwerkelijk bestuur (en ook voor verdergaande bestudering), er kwam wat meer geld beschikbaar voor sommige culturele zaken, al was het toch nog mondjesmaat. Er kwam een Oudheidkundige Dienst in 1913, beter onderwijs en er werd gedacht over hoger onderwijs, ook op 'literair' gebied. De studie van het adatrecht kwam op, de Javaanse culturele beweging en zoveel meer. Het was de tijd van de 'ethische' koloniale politiek die gericht was op verheffing van de inheemse bevolking in economisch, sociaal en cultureel opzicht. Al werd in de negentiende eeuw ook veel, door weinigen, tot stand gebracht, toch klinkt dit laatste zoveel meer als het juiste klimaat voor alles wat met cultureel werk (ook in de zin van exploratie van inheemse culturen en hun geschiedenis) met bestudering en inpassing daarvan in het onderwijs te maken heeft. In die tijd is, weliswaar met horten en stoten, veel goed werk gedaan en voor later voorbereid.

Ganesja van Singosari, ca. 1300 A.D.

In dit artikel zal in hoofdzaak sprake zijn van twee facetten van de inheemse cultuur (het woord cultuur hier gebruikt in zeer algemene zin en niet voor enige concrete cultuur; men zou dan in het meervoud moeten spreken): talen met daaromheen kwesties van studie en onderwijs én monumenten met daarom heen enkele problemen die verband houden met de bescherming daarvan. Er zijn ook andere gezichtspunten mogelijk maar de hier genoemde zijn typerend voor het onderwerp 'in de koloniale sfeer'.

de inheemse talen

Waarom ging men zich bezighouden met de inheemse talen in de archipel? Er waren verschillende redenen voor, al naar gelang van de kringen die erbij betrokken waren en de tijd waarover men spreekt. Eerst van al het argument dat men door de talen te kennen beter handel zou kunnen drijven, het Christendom zou kunnen verbreden, de kolonie beter zou kunnen besturen, de inheemse bevolking beter zou kunnen begrijpen en zelf beter begrepen zou kunnen worden, en dat beter onderwijs gegeven zou kunnen worden. Bij al dat praktische 'betere' kwam in toenemende mate een grote dosis idealisme (was dat niet het geval geweest dan had men zijn tijd beter aan iets anders kunnen besteden dan aan het leren en bestuderen van alle mogelijke en geen van alle gemakkelijke talen). Het ging bij echte studie nog wel om wat anders dan een mondjevol pasar-Maleis, Javaans of wat het anders zou mogen zijn dat men nodig had voor het dagelijkse verkeer met bedienden, kooplieden en dergelijke. Er was eerst van al ware belangstelling voor land, volk en talen voor nodig.

Die belangstelling was, bij enkelen ongetwijfeld, al vroeg aanwezig. Er waren onder de zeelieden en verdere Compagniesdienaren vogels van zeer verschillend pluimage, en ook lieden die in de vreemde wereld waarin ze letterlijk verzeild waren geraakt met belangstelling om zich heen keken. Soms hoorde dat bij het vak dat men uitoefende: de koopman die gedegen rapporten schreef die voor de handel van belang waren maar waarin ook heel wat stond over land en volk of de predikant die ertoe kwam boeken te schrijven over de merkwaardige Indische godsdiensten. Er waren ook mensen die zich interesseerden voor talen; zoals de gewezen student in de theologie, het talengenieur Herbert de Jager (ca. 1636-1694) die tal van talen bestudeerde in de landen waar hij de Compagnie hielp vertegenwoordigen.

De Jager was niet de enige die van de theologie in de studie van de talen van de archipel terecht kwam. Van het begin af werden aan de Nederlandse universiteiten bepaalde Oosterse talen, zoals het Arabisch en het Hebreeuws gedoceerd; in de eerste plaats met het oog op de Bijbelstudie, maar ook om andere redenen van wetenschappelijke aard. Nog in de negentiende eeuw zijn verschillende beoefenaren van de Indonesische talen via de theologie tot hun nieuwe studieterrein gekomen. Bovendien waren na verloop van tijd verschillende hoogleraren in het Hebreeuws of Arabisch zelf al, zonder Indië uit eigen aanschouwing te kennen, zich gaan toeleggen op de studie van het Maleis of het Javaans zodat ze hun studenten die zich daartoe aangetrokken voelden, in die richting verder konden helpen.

Wat de Oost-Indiëvaarders betreft: de belangstelling voor de vreemde wereld uitte zich ook in het meebrengen van curiositeiten, zoals de schelpen en de Voorindische miniaturen die we op schilderijen en in tekeningen van Rembrandt terugvinden. Ze kunnen overigens ook wel in opdracht van bepaalde verzamelaars in Nederland zijn meegebracht. Maar toch, wie zou verwacht hebben dat een van de opvarenden bij de 'eerste schipvaart' van 1595 tot 1597 een paar Javaanse handschriften, Moslimse teksten, meebracht naar het vaderland, waar ze even later in de Leidse universiteitsbibliotheek werden opgenomen? Zelfs werd al in 1603 een *Spraack ende Woordboek* voor het Maleis uitgegeven. Dit boek was samengesteld door één van de deelnemers aan de tweede schipvaart tijdens een gevangenschap van 26 maanden,

waarin hij bij aankomst in Atjeh geraakt was.

Het Maleis was in die tijd een *lingua franca* in een groot deel van Zuidoost-Azië. Of, zoals Jan Huygen van Linschoten, die de Nederlanders de weg wees naar het Oosten, het in 1596 (althans in onze oren) zo aardig uitdrukte: 'die in Indien die sprake van Malaye niet en can, die en mach niet me'.⁽³⁾ In de Compagniestijd werd die taal dan ook al zeer vroeg bestudeerd, zowel voor praktische doeleinden als voor het vertalen van de Bijbel (ook wel praktisch trouwens): bij gedeelten sedert 1629 en als geheel door ds. M. Leijdecker (overleden in 1701). Beide werden in Nederland gedrukt.

Omdat de Compagnie en later ook de Indische regering veel te maken hadden met de Javaanse vorsten, werd ook het Javaans in toenemende mate belangrijk, vooral omdat in het begin van de negentiende eeuw, kort vóór en tijdens het Engelse tussenbewind, en meer nog na de Java-oorlog van 1825-1830, een politiek van meer rechtstreekse bemoeienis met de inheemse bevolking gevolgd werd. Het was ook in die periode en in de tijd kort daarvóór, dat er belangstelling begon te komen voor allerlei Javaanse zaken, zoals de oude monumenten in Mid-den-Java, Javaanse geschiedenis en het Javaans, met inbegrip van het Oudjavaans; dat we tegenwoordig kennen uit inscripties en geschriften van de tijd tussen ongeveer 800 en 1500. Men noemde het in de vorige eeuw en ook nog wel daarna 'kawi' ('Dichtertaal', eigenlijk geen juiste benaming). Tezamen met het Sanskrit is het van belang voor de kennis van het oude Java. Nogal 'antiquarisch' dus en niet van belang voor het zakenleven. Een van de gouverneurs-generaal moet dan ook eens gezegd hebben: 'Geen Kawi, maar koffie', blijkbaar meer denkend aan zaken als het cultuurstelsel en het batig slot dan aan de studie van verouderde inheemse talen. Toch begon er in de bestudering van het Oudjavaans en van vele andere talen van de archipel in de tweede helft van de negentiende eeuw schot te komen. Voor de koffiekultuur moge het Oudjavaans geen belang gehad hebben (en voor de studie van moderne talen van de archipel minder dan men aanvankelijk verwachtte) maar voor de jongere generaties van Javanen en de Indonesiërs in het algemeen is daardoor een hele wereld van eigen klassieke literatuur opengedaan, dankzij mannen als H. Neubronner van der Tuuk (1824-1894), J.L.A. Brandes (1857-1905), beiden taalambtenaren van het eerste uur, en de grote taalkundige H.Kern (1833-1917) die vanuit Nederland de stuwkracht voor veel wetenschappelijk en cultureel werk is geweest. Onder hun nageslacht in de geest zijn sinds de eerste helft van de twintigste eeuw verscheidene Indonesische geleerden te noemen.

Er waren behalve Maleis en Javaans nog veel meer talen in de archipel. Voor een groot deel vallen die binnen de Indonesische talen en daarmee binnen de grote taalfamilie van de Austronesische of Maleis-Polynesische talen. Het aantal daarvan binnen de archipel wordt geschat op ongeveer 250 taalgroepen.⁽⁴⁾ Al in de eerste helft van de negentiende eeuw werd van bestuursambtenaren een goede kennis verlangd van de voornaamste talen die ze voor hun beroep nodig hadden. Maar wie had daarnaast behoefte aan kennis van ook maar één van de loze streektaalen? Het antwoord luidt: de Zending. De wetenschap volgde wat later.

zending en bijbelvertaling

Het in 1797 opgerichte Nederlands Zendelinggenootschap zond in 1814 zijn eerste zendeling uit naar Java, dat toen juist weer aan Nederland zou worden overgedragen. (De daadwerkelijke overdracht zou overigens pas in 1816 plaatsvinden). In het jaar 1814 werd het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG) gesticht, dat Bijbelvertaling tot doel had; eerst op Java maar na verloop van tijd speciaal voor de meest afgelegen gebieden die nog 'heidens' waren, dat wil zeggen buiten de sfeer van het Christendom en buiten de concurrentie van de Islam waren gebleven. De voornaamste talen waarmee het NBG zich in de loop der jaren bezighield waren Javaans, Ngaju-Dayaks, Bataks, Makassaars en Buginees, Maleis, Sundanees, Niassisch, de Toraja-

talen van Midden-Celebes (Sulawesi), enkele talen van West-Nieuw-Guinea, het Sumbaas, het Timorees en (na de Tweede Wereldoorlog) ook het Indonesisch, de Bahasa Indonesia. Een onafzienbaar groot gebied met een verwarrende verscheidenheid aan talen, te bestrijken door een heel klein aantal taalkundigen van professie, 'afgevaardigden' van het Bijbelgenootschap, waarvan de eerste in 1826 werd uitgezonden en de laatste bijna anderhalve eeuw later (1970) naar Nederland terugkeerde. In 1959 werd het werk van het NBG overgenomen door het kort tevoren (1954) gestichte Indonesisch Bijbelgenootschap, 'Lembaga Alkitab Indonesia'.

Uit een oogpunt van talenstudie was het van bijzonder belang dat Zending en Bijbelgenootschap het principe huldigden, dat aan al die verschillende volken het Christendom in hun eigen taal, niet in een *lingua franca*, ook niet in de vorm van Maleis (al zochten sommigen het in die richting) moest worden gebracht. Door de afgevaardigden van het NBG is dan ook zeer veel gedaan voor de kennis van tevoren onbekende talen in de Buitengewesten. Daarbij mogen ook de zendelingen niet vergeten worden die al eerder ter plaatse aanwezig plachten te zijn en dan zelf op taalkundig gebied pionierswerk moesten verrichten om hun werk te kunnen doen. De Missie begon haar activiteit omstreeks dezelfde tijd; in het begin van de negentiende eeuw. Gezien de komst van het Katholicisme in de Portugese tijd (zestiende eeuw) had men de Missie er veel eerder kunnen verwachten. De relatief late komst stond in verband met de pas in 1807 toegestane vrijheid van godsdienst. Een jaar later, 1808, arriveerden de eerste missionarissen in Batavia. In 1834 volgden de eersten buiten Java, in Padang op Sumatra. Pas na 1840 ontstond er een grotere activiteit, onder meer in de Oostelijke delen van de archipel. Het trof goed dat er in die streken - afgezien van het religieuze werk - zoveel te doen viel op het gebied van talenstudie en etnografie en dat er onder de missionarissen velen waren die zich daarvoor interesseerden.

Pogingen om de inheemse bevolking tot het Christendom te bekeren - mede door middel van enige studie van de daarvoor vereiste talen - leidde overigens nog niet direct in alle kringen tot waardering voor die bevolking als zodanig. Van begrip voor haar eigen godsdienst en cultuur spreken wij dan nog helemaal niet. Misschien mag men zich omtrent de milieus waaruit die eerste zendelingen en anderen voortkwamen in de eerste helft van de negentiende eeuw niet te veel illusies maken wat openheid voor andermans leven en denken betreft. (Op dat gebied kan men trouwens ook nu nog de merkwaardigste dingen beleven, zelfs zonder naar verre landen te gaan.) Er was nog veel voor nodig voor men in zendingsskringen, ruim genomen, tot het inzicht kwam dat de inheemse bevolking 'in haar eigendommelijkheid behoort te worden geëerbiedigd' (5), dus ook in haar eigen godsdienst en cultuur. Om de gedachten te bepalen noemt men hiervoor wel de tijd van omstreeks 1880.

Met dat al kan men, waar godsdienst en cultuur zo nauw met elkaar verweven zijn als in de Indonesische wereld, moeilijk verwachten dat veranderingen in de godsdienst de inheemse cultuur onaangetast lieten. De vrees voor ontwrichtende veranderingen lag bijvoorbeeld ten grondslag aan het conflict in de jaren omstreeks 1930 over 'Bali en de Zending', dat wij ook later nog moeten vermelden. Ook op een op zichzelf veel minder belangrijk gebied, moet men constateren dat bijvoorbeeld Christelijke religieuze voorstellingen geen noemenswaardige aanwinst opleverden voor de beeldende kunsten en dat de Protestantse kerkjes in de Bataklanden zelfs niet aan het landschap ten goede zijn gekomen. Bij op het gebied van religieuze kunst (beeldende kunst en bouwkunst) zo begaafde volken, die zich in vroeger eeuwen zo toegankelijk hebben getoond voor inspiratie van godsdiensten en kunstvormen van buiten, geeft dit wel te denken.

de inheemse cultuur in de opleiding van indische ambtenaren

Tot dusver hebben wij vrijwel uitsluitend gesproken over de beoefenaren van inheemse talen uit kringen van Zending, Missie en daarmee samenhangend het Nederlands Bijbelgenootschap. Toch speelden ook in het ambtelijk bedrijf die talen een belangrijke rol. Naar mate het bestuur meer direct op de bevolking gericht werd, was een betere opleiding van het Binnenlands Bestuur (BB) in wording nodig. Een van de grote problemen daarbij was de vraag waar die opleiding gegeven moest worden. Op Java, waar de problemen lagen en de praktische leerstof voor het oprapen lag, of in Nederland dat zijn eigen tradities en ervaring had? Hoe dan ook, het werd tijd dat de min of meer ongeregelde figuren die tevoren het bestuur te velde gevoerd hadden, vervangen werden door behoorlijk onderlegde Indische ambtenaren.

Het trof zo, dat toen men daaraan behoefte begon te krijgen, de verbindingen met Nederland verbroken werden. Dat was namelijk in de Napoleontische tijd; met daarbinnen het Engelse tussenbewind. De eerste instituten die, tussen 1811 en 1832 voor de bestuursopleiding gesticht werden, waren dan ook op Java. De meest serieuze poging leidde tot de oprichting in laatstgenoemd jaar, 1832, van het Instituut voor de Javaanse Taal, te Surakarta, dat tot 1842 bleef bestaan. Maar daarna schakelde men over op Nederland: de Koninklijke Academie tot opleiding van Burgerlijke Ingenieurs te Delft (1834-1864) daarna vervangen door een gemeentelijke Indische Instelling (tot 1901) ook in Delft. Daarnaast was er in Leiden een Rijksinstelling, die tegen de Universiteit aanleunde (1864-1877), eveneens gevolgd door een gemeentelijk instituut daar ter plaatse (1877-1891). Een ander onderdeel van deze legpuzzel was te vinden in Indië, in de vorm van een afdeling van het in 1860 opgerichte Gymnasium Willem III in Batavia. Dat was meer een speciale opleiding voor 'gezaghebbers' in de Buitenbezittingen van toen - een wat lager soort van bestuursambtenaren. Omstreeks 1900 kregen zij toch maar les van een aantal - later zeer bekende - taalkundigen en etnologen. Onder de zowel in Nederland als Indië gedoopte vakken behoorden in de tweede helft van de negentiende eeuw Javaans, Maleis, Mohammedaans recht (later Islamitische wetgeleerdheid genoemd) en de Inlandse wetten. Dit laatste vak ging men na 1893 (de term is van Snouck Hurgronje) adatrecht noemen (traditie met rechtsgevolgen).

In 1922 kwam er in het kader van het nieuwe academisch statuut voor het hoger onderwijs in Nederland een volledige universitaire opleiding voor aanstaande bestuursambtenaren; de 'Indologen'. (7) Hierover was tevoren veel te doen geweest. Het studiepakket omvatte - ten dele naar keuze - vakken als Maleis, Javaans of een andere taal; de volkenkunde, archeologie en oude en nieuwe geschiedenis van de archipel; en instellingen van de Islam en het adatrecht. Het zou wel interessant zijn, als dat al niet gedaan is, eens een lijst te maken van bestuursambtenaren die zich in de loop der jaren gespecialiseerd hebben op een of meer van genoemde terreinen. Het zullen er heel wat geweest zijn, zowel binnen als op den duur buiten het actieve BB. Bovendien hebben in de jaren van de economische crisis rond 1930 verschillende aanstaande BB-ambtenaren - wier uitzending geblokkeerd was - hun wachttijd gevuld met een promotie op het gebied van een van hun studievakken. De studie van de inheemse culturen heeft bij dit alles vaak welgevaren.

Eenzelfde soort vakken als hierboven genoemd - wat anders toegespitst - werd in de loop der jaren gedoceerd aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda (op den duur met een eigen etnografisch museum),

aan de Landbouwhogeschool te Wageningen en verwante instellingen. Er waren dus voor toekomstige werkers te velde op allerlei gebieden gelegenheden genoeg enige algemene informatie te krijgen over de inheemse cultuur.

Inmiddels was in Nederland als gevolg van de nieuwe wet op het hoger onderwijs van 1876 de weg geopend naar een doctoraat in de Taal- en Letterkunde van den Oost-Indischen Archipel. Verschillende van de latere gouvernementsambtenaren voor de beoefening van de Indische talen (afgekort tot 'taalamttenaren') hebben sindsdien van deze gelegenheid, waaraan sinds 1917 ook studiebeurzen waren verbonden, gebruik gemaakt. Naast de Indische letteren was er ook een studie mogelijk in de Semitische letteren. Bovendien kwamen enkelen langs een andere weg in de Indische dienst. Het was namelijk vóór 1922 voor studenten in de Nederlandse en Klassieke letteren verplicht enige tijd Sanskrit te studeren. Zij leerden daardoor een wereld kennen die voor sommigen van hen bijzonder aantrekkelijk leek. Het waren vooral personen met een ontwakende belangstelling voor de archeologie die hen uiteindelijk leidde naar de in 1913 opgerichte Oudheidkundige Dienst: N.J. Krom, het eerste diensthoofd, en zijn opvolger F.D.K. Bosch.

In 1922 werd in het kader van het al eerder genoemde academisch statuut een algemeen doctoraat in de letteren en wijsbegeerte ingesteld dat men ook kon bereiken via een studie in de Indonesische letteren of in de Arische (Indo-Iraanse) letteren. Op die manier kon men ook 'taalamttenaar' worden, hetgeen vaak niet letterlijk genomen moest worden. Men had dan eerder te doen met een soort van 'culturele' ambtenaren in algemene zin, die bijvoorbeeld aangesteld konden worden bij het onderwijs, bij de Oudheidkundige Dienst, of ter beschikking gesteld werden van het Bataviaasch Genootschap, als conservatoren of bibliothecarissen van het Museum. Sommigen van hen bekleedden functies in de politieke sfeer, als adviseur voor inlandse zaken (de eerste was C. Snouck Hurgronje in 1891, aanvankelijk onder een andere titel) of als directeur van Onderwijs en Eredienst. Ook aan het Kantoor voor de Volkslectuur waren, zoals we nog zullen zien, taalamttenaren verbonden.

taalamttenaren op de bres

Wat taalamttenaren - afgezien van de directe talenstudie - in hun vak aantrok was het onmiddellijke contact met de mensen; met 'hun volk', 'hun kampong' - een bekend verschijnsel, ook bij etnologen en andere 'fieldworkers'. Het contact kon ook wel eens te frequent en hinderlijk voor de studie worden; dan zag men zich gedwongen zijn heil tijdelijk elders te zoeken. Maar ongetwijfeld had men bij dit soort werk de mogelijkheid, het 'eigene' van zulke eenvoudige gemeenschappen te leren kennen en waarderen. Al in de negentiende eeuw, maar zeker in de twintigste, leidde dit er wel toe dat men er de behoefte aan gevoelde dat autochtone te beschermen tegen vreemde invloeden: de Bataks tegen de Islam, de Baliërs met zijn levende godsdienst en cultuur tegen de invloed van Zending en Missie (een heet hangijzer in de tijd rond 1930), de landstalen tegen het ook in officiële kringen opdringende Maleis. (7) Men verdedigde het langzaam ontdekte en erkende adatrecht tegen Moslims recht, vorstenrecht en 'juristenrecht'. Dat was dan niet speciaal in taalkundige kringen maar in die van adatrechtkundigen. In het begin van de twintigste eeuw gold als leuze 'geen juristenrecht voor den inlander' maar zijn eigen volksrecht (Van Vollenhoven), later werd dit bijgesteld in de zin van 'goed op het volksrecht aansluitend juristenrecht voor den Indonésier'. (8)

Eenzelfde streven om het 'eigene', het 'inheemse' tot zijn recht te doen komen, op zuiver wetenschappelijke gronden overigens, kwam tot uiting in het spreken over de cultuurgeschiedenis van het oude Java. Het werd

gekenmerkt door het verleggen van de nadruk in het begrip Hindu-Javaans' van 'Hindu' (in oorsprong Voorindische cultuurelementen in met name de Midden-Javaanse periode) naar 'Javaans' (in origine Indonesische elementen in de Oost-Javaanse tijd). Het zou te ver voeren er verder op in te gaan maar de verschuiving in interesse en waardering, omstreeks 1920 begonnen, is op zichzelf typerend. Het is ook niet van belang ontbloot dat omstreeks dezelfde tijd de prehistorie van de archipel aandacht begon te krijgen en dat de eerste stimulans daartoe uitging van dezelfde man die een van de voormannen was bij eerstgenoemde verschuiving: P.V. van Stein Callenfels (1883-1938).

Om nog een laatste voorbeeld te noemen. Bij de langdurige discussie over de inrichting van een Literaire Faculteit in Nederlands-Indië, waarover we aanstonds komen te spreken, kon men in kringen die bepaald wel een 'echt Indische' faculteit wensten, twee verschillende gedachten tegenkomen. De eerste was dat men zich moest baseren op wat voor Indonesië de 'klassieke cultuur' was en zou moeten blijven, de Voorindische, en dat men daarop moest voortbouwen. De andere gedachte (afkomstig uit de kringen van taalamttenaren) was dat men moest uitgaan van de eigen Indonesische situaties, op cultureel en ander gebied.

De discussies over zulke kwesties als het Maleise taalprobleem en 'Bali en de Zending' namen vaak scherpe vormen aan, ook van de kant van de ogenschijnlijk ietwat wereldvreemde taalgeleerden. Het was ook hun zaak op te komen voor wat zij voelden als het levensgeluk van de inheemse groepen.

Duidelijk actief politiek geëngageerd, zoals verschillende hoogleraren in Nederland dat rond de jaren 1920 waren (populair gezegd in Leiden voorvechters van de ethische richting, in Utrecht tegenstanders) waren de Indische taalamttenaren bij mijn weten niet, al stonden enkelen achter de groep die het progressieve tijdschrift *De Stuw* propageerden. Ik neem aan dat zij, evenals de meesten van hun generatie in de jaren 1920 en 1930, de koloniale situatie als een historisch gegeven beschouwden, waarbinnen zij de speciale kanten van hun persoonlijke taak in grote trekken positief waardeerden.

de inheemse cultuur in het onderwijs

Er is in de loop van de Nederlandse koloniale geschiedenis, die zo'n driehonderdvijftig jaar bestrijkt, een immense hoeveelheid boeken en tijdschriftartikelen geschreven over alle mogelijke onderwerpen die de Indonesische archipel betreffen. De taal-, land- en volkenkunde (de term past goed bij het tijdvak; tegenwoordig gebruikt men meer moderne namen) speelde daarin een belangrijke rol. Omvangrijke bibliotheken, indertijd al dan niet van het epitheton 'koloniaal' voorzien, getuigen daarvan. Veel is het werk geweest van Nederlanders, in Indië of Nederland. De Indonesische archipel heeft als etnologisch studieveld overigens ook op buitenlanders aantrekkingskracht gehad. Duitsers, Engelsen, Zwitsers en anderen brachten er jaren 'op expeditie' door of traden in dienst van Nederlands-Indië om er lange tijd te blijven.

De verzamelde kennis van Indonesië is een welspreekende getuigenis ook van de liefde die velen gevoeld hebben voor land en volk, talen en cultuur. In hoeverre werd het resultaat van de studie en toewijding doorgegeven aan bredere lagen van de bevolking? Deze vraag hangt uiteraard ten nauwste samen met de opbouw van het inlandse onderwijs en de rol van de eigen cultuur in dat kader.

Onderwijs in het algemeen werd lange tijd niet als een zaak van de Indische overheid beschouwd. Een departement van Onderwijs en Eredienst werd pas in 1869 ingesteld, een halve eeuw na de andere departementen van algemeen bestuur.

In het begin waren scholen kerkelijke instellingen ten behoeve van de 'voortplanting des Christendoms'. Het Maleis speelde daarbij een rol. Soms begonnen enkele vooruitstrevende bestuursambtenaren of anderen hier of daar een schooltje. Het werd pas anders met het nieuwe regeringsreglement van 1854 waarin het oprichten van scholen ten behoeve van de inheemse bevolking als taak van de overheid werd aangewezen. De bedoeling was enerzijds beter onderlegde inheemse ambtenaren te krijgen, anderzijds om wat aan de volksontwikkeling in het algemeen te doen. Het duurde daarna nog lange tijd vóór er redelijk gedifferentieerde schooltypen tot stand kwamen. In 1893 waren er scholen van de eerste en de tweede klasse, waarvan de eerste klasse zich ontwikkelde tot de Hollands-Inlandse School, de HIS. (1911) Daarin werd de nodige aandacht besteed aan het Nederlands, minder aan de inheemse cultuur, die eerder in de tweede klasse - het meer eenvoudige type - aan haar trekken begon te komen. De tweede klasse werd na 1929 omgezet in volks- en vervolgscholen. Er werd daarin ook aandacht besteed aan inheemse vormen van handenarbeid, zang, spel en dans en aan volksverhalen. Zulke onderwerpen hadden trouwens ook de aandacht van de gouvernementskunstnijverheidsconsulenten en van sommige particulieren en bestuursambtenaren die bijvoorbeeld de Yogyaanse ziversmeedkunst tot nieuwe bloei brachten.

Van Indonesische kant waren er, sedert 1922 onder leiding van Ki Hadjar Dewantoro, de Taman Siswo scholen in Midden-Java, die een eigen onderwijssysteem volgden waarbij directe aansluiting werd gezocht bij de eigen cultuur en waar onder andere ook de Javaanse danskunst onderwezen werd. Deze scholen hebben in de loop der jaren grote invloed gehad.

Buiten het eigenlijke onderwijs, maar toch nauw daarmee verbonden, stond het werk van de in 1908 ingestelde commissie voor de volkslectuur, die tot taak had te voorzien in de groeiende behoefte aan goede en goedkope lectuur in de landstalen. Dit werk kwam vooral goed op gang toen in 1917 een Kantoor voor de Volkslectuur (Balai Pustaka) opgericht werd met een eigen uitgeverij, drukkerij, verkoopafdeling en al dan niet rijdende bibliotheken. Het Kantoor stond onder leiding van een taalambtenaar die tevens een vindingrijk zakenman was. In de jaren 1930 werden zijn opvolgers bijgestaan door jongere taalambtenaren, die daar een goede leerschool doorliepen voor zij tot ander werk geroepen werden, en door Indonesische medewerkers, die ook in de redactie-afdeling werkten. Tal van boeken en tijdschriften werden in het Maleis, Javaans, Sundanees en Madurees uitgegeven; zowel klassieke werken volksverhalen en Wayangstukken, als moderne Indonesische romans en vertalingen van Westerse geschriften in het min of meer populaire genre. Het was een nuttige instelling, die nu nog steeds - inmiddels sterk uitgebreid en gemoderniseerd - goed werk doet.

De bedoeling van het onderwijs aan de inheemse bevolking in het begin van de twintigste eeuw was 'bruikbare mensen' te kweken voor de Indische gemeenschap. Voorstanders van de ethische richting verstonden daaronder: 'vrije persoonlijkheden, zo goed mogelijk toegerust voor de strijd om het bestaan', in de formulering van een van de sprekers op het Koloniaal Onderwijscongres van 1919. (9) Dat was ten dele een praktische aanleiding: de inheemse jeugd zoveel te leren als zij in haar latere leven nodig zou hebben, met inbegrip van een zekere hoeveelheid Westerse kennis. Maar tevens was het een poging tot ontwikkeling van de eigen persoonlijkheid van diezelfde jeugd en daarvoor achtte men terecht een grotere verbondenheid met de eigen cultuur een eerste vereiste. Het was inderdaad een progressieve houding die - dat behoeft wel geen betoog zolang we over koloniale verhoudingen spreken - door lang niet iedereen gedeeld werd. Het is eigenlijk al merkwaardig genoeg dat in de discussies uit de decennia na 1910 telkens wanneer het ging om voortgezet en hoger onderwijs, de gedachte te beluisteren viel dat het hoofddoel moest zijn: de 'vorming van de leiders (inlandse

zowel als Europese) van Indië, en verdieping van de geestelijke beschaving der Indische bevolking, in haar gehele samenstelling'. In ieder opzicht zal het hoger onderwijs, met inbegrip van de letterkundige vakken, 'aan het nieuwe Indië zijn leiders hebben te geven'. (10)

Waren het de 'halfzachten' onder de koloniale Nederlanders die met deze opvattingen kwamen? Bevestigd niet; het waren mannen als Snouck Hurgronje (1857-1936) die we al hebben leren kennen als de eerste adviseur van de Indische regering uit de jaren kort voor 1900. Hij was het die een einde hielp maken aan de jarenlang voortslepende Atjeh-oorlog en hij werd als groot kenner van het Arabisch, de Islam en zoveel meer zeer geëerd - ook in inheemse en Moslimse kringen. Een uitspraak van hem uit een in 1911 gehouden voordracht voor bestuursambtenaren: 'Wij kunnen het niet laten bij maatregelen, die dienen om ontevredenheid en verzet bij de bevolking te voorkomen en zo ons gezag te bevestigen. Niet de voorheen zo geprezen rust is ons doel, maar beweging. Ons gezag zal zijn rechtvaardiging moeten vinden in de opheffing der Inlanders tot een hoger peil: onder onze leiding moeten zij onder de volken de plaats gaan innemen, waartoe hun aanleg hen in staat stelt.' (11)

Zulke gedachten kenmerkten ook het latere verloop van de discussies binnen de progressieve kringen in de Indische maatschappij die - ondanks twijfel en weerstand van anderen, in Indië en Nederland - uiteindelijk tot de instelling van hoger onderwijs in Indië geleid hebben.

de oosters-letterkundige AMS en het hoger onderwijs

Was er in Indië plaats voor een eigen hoger onderwijs en zo ja, hoe spoedig zou dat ingesteld kunnen worden? Dat was een vraag die in de eerste helft van de twintigste eeuw onderwijskundigen in Nederland en Indië begon bezig te houden. De eerste stappen in die richting werden op 'praktisch' gebied ondernomen. In 1920 kwam er een Technische Hogeschool in Bandung, in 1924 volgden een Rechtshogeschool en Geneeskundige

P.A. Hoesein Djajadiningrat

Hogeschool in Batavia. Aan de Rechtshogeschool werden ook colleges gegeven in het Mohammedaans recht, de instellingen van de Islam en de Javaanse, Maleise en Sundanese talen - door één hoogleraar: R.A. (later Pangeran A.) Hoessein Djajadiningrat (1886-1960).⁽¹²⁾ Er was een afzonderlijke hoogleraar in het adatrecht van Nederlands-Indië, een vak dat sedert 1901 door Van Vollenhoven in Leiden werd gedoceerd.

De leerstoel uit 1924 was een zeer bescheiden aanloop in de richting van een literaire faculteit. Het was al sedert het begin van de twintigste eeuw duidelijk geworden dat er op den duur een 'cultuur-wetenschappelijke' faculteit zou moeten komen. Het zou een geleidelijke omzetting moeten zijn van bepaalde vakscholen in hogescholen, wat de andere faculteiten betrof. Voor de literaire afdeling bestond zoiets nog niet; er zou zelfs eerst nog een reorganisatie van het middelbaar onderwijs moeten komen die voor de aansluiting zou kunnen zorgen. Die reorganisatie bracht een Algemeen Middelbare School, AMS, met verschillende afdelingen: een Westers-klassieke (AMS-A II) die wij hier buiten beschouwing kunnen laten, en in 1926 een Oosters-letterkundige (AMS-A I) met Nederlands als voertaal (evenals de andere afdelingen) en met Oosterse 'humaniora' als voornaamste leervakken: Javaans, Maleis, Indische geschiedenis en taal-, land- en volkenkunde. Deze afdeling was eerste gevestigd in Surakarta, later in Yogyakarta. De eerste directeur was de bekende archeoloog (later hoofd van de Oudheidkundige Dienst) W.F. Stutterheim (1892-1942). De toeloop naar deze studierichting was minder groot dan verwacht. Nog in 1938 schreef de toenmalige directeur van Onderwijs en Eredienst aan de gouverneur-generaal dat de Oosters-letterkundige AMS-A I 'vooralsnog als een betrekkelijke mislukking (moest) worden beschouwd'. Deze 'werkelijk mooie opleiding ... (was) in het geheel niet erin geslaagd ... de verbeelding van de bevolking wakker te maken.'⁽¹³⁾ Men vond de wiskundige afdeling van de AMS en de HBS blijkbaar aantrekkelijker en had het idee dat de Westers en Oosters klassieke afdelingen er waren voor leerlingen die niet genoeg aanleg hadden voor wiskunde om een andere richting te kiezen. Inderdaad telde de AMS-A I in de jaren 1935-1938 achtereenvolgens maar 120, 110 en 73 leerlingen. Keek het departement wat te uitsluitend naar deze cijfers? Of deed de economische crisis van de direct voorafgaande jaren zich gelden bij het prefereren van een meer praktisch ingestelde opleiding? Ook de werkelijk serieuze plannen voor een faculteit der letteren uit 1930 waren door die crisis getorpedeerd. Een andere reden, misschien wel de belangrijkste, was stellig het feit dat zo'n bij de AMS-A I aansluitende literaire faculteit niet bestond en dat abturiënten van de beide klassieke opleidingen daardoor aangewezen waren op de Rechtshogeschool en dat was toch een geheel andere richting.

In die situatie kwam pas verandering toen in augustus 1938 een motie werd ingediend door drie vooraanstaande Indonesische leden van de uit 1918 daterende Volksraad waarin de wens werd uitgesproken dat uiterlijk in 1940 een literaire faculteit tot stand zou komen. Even tevoren was ook al door het departement van Onderwijs de mogelijkheid geopperd de plannen uit 1930 in een gewijzigde vorm weer in de discussie te brengen, maar de minister van Koloniën vond er de tijd nog niet rijp voor en de noodzaak niet aanwezig. De politieke druk van de kant van de Volksraad was dan ook niet onwelkom en aan een van de hoofdamttenaren van het departement, I.J. Brugmans, die van deze materie al jarenlang studie had gemaakt, werd opdracht gegeven de oprichting van een faculteit der letteren en wijsbegeerte voor te bereiden.⁽¹⁴⁾

Het zou een typisch Indische faculteit worden (hoewel er niet uitsluitend Oosterse vakken werden gedoceerd) met vakken als Javaans, Maleis, Voorindische cultuurgeschiedenis, instellingen van de Islam, volkenkunde, archeologie en oude geschiedenis van de

Studenten van de Literaire Faculteit, 4 december 1941. (fotoarchief Bernet Kempers)

archipel. De bijna klassieke vakken Sanskrit en Arabisch raakten wat meer op het tweede plan. De literaire faculteit zou tezamen met het Koninklijk (sinds 1923) Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen een centrum van Indonesische studies gaan vormen.

Op 4 december 1940 werd de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte in Batavia geopend. De al bij voorbaat in geschriften gebruikte naam van Universiteit van Nederlands-Indië voor het geheel der hogescholen en faculteiten, werd in 1941 de officiële benaming.

De ontwikkelingen van na de oorlog hebben bewezen dat er inderdaad bij de Indonesische studenten grote belangstelling bestond voor literaire, cultuurhistorische en aanverwante Indonesische studies - zowel in wat toen Jakarta was geworden als op vele andere plaatsen in de Republiek Indonesia waar eigen universiteiten verrezen.

indonesiërs en hun traditionele cultuur

Hoe stonden de Indonesiërs zelf - niet de gewone man en vrouw maar de politiek bewuste, intellectuele Indonesiërs - tegenover hun eigen traditionele cultuur? Wetenschappelijke belangstelling voor de erfenis van het verleden - monumenten, inscripties, geschriften - op met name Java en Sumatra (waar die dankzij de contacten met de Voorindische cultuur en de Islam rijk vertegenwoordigd zijn) was aanvankelijk meer aanwezig in het Westen dan in Zuidoost-Azië. In bijvoorbeeld de negentiende eeuw hadden maar zeer enkelen voor het oude in de eigen cultuur belangstelling. Hun namen vinden wij onder de leden en zelfs ereleden van het Bataviaasch Genootschap. Het zijn enkele regenten en een paar amateur-oudheidkundigen als de indertijd gevierde schilder Raden Saleh (ca. 1814-1880) (die zijn opleiding in Europa genoten had) en de verdienstelijke fotograaf C. Cephas (overleden in 1912). Verder, op wetenschappelijk niveau: de eerder genoemde Hoessein Djajadiningrat en R.M. Ng. Poerbatjaraka (1884-1960), een Javanicus die hoog aanzien genoot. Zij waren de eerste Indonesiërs die hun opleiding op taalkundig gebied in Nederland ontvingen.

In de eerste decennia van de twintigste eeuw ontstond op Java een cultuurbeweging die in 1919 leidde tot de stichting van het door Javanen en Nederlanders tezamen gedragen Java-instituut, met een eigen museum in Yogyakarta, Sono Budoyo, op het gebied van de oude cultuur. In deze periode kwamen ook Indonesische religieus-sociale reformistische bewegingen in de Islam op (Sarekat Islam en Muhammadiyah, beide van 1912)

De fotograaf K. Cephas op Borobudur, 1890. (fotoarchief Bernet Kempers)

en ook diverse stromingen in de nationalistische beweging.

Men heeft, in de jaren 1920, wel twee richtingen in de nationalistische beweging onderscheiden: het sociale en het culturele nationalisme. Het eerste zag de oude traditionele cultuur meer als een belemmering dan als hulp bij de strijd voor een grotere zelfstandigheid voor de Indonesiërs en de uiteindelijke bevrijding van het kolonialisme. Het culturele nationalisme daarentegen wilde in elk geval de kern van die oude cultuur in stand houden. Beide richtingen zagen overigens het belang in van een (gedeeltelijk) Westerse scholing als weg naar een bredere algemene ontwikkeling, gespecialiseerde opleiding en ruimere toekomstmogelijkheden. Uiteindelijk ging het om het vinden van een aanvaardbaar compromis en een eigen identiteit. Een in bepaalde opzichten Westerse opvoeding was goed, maar de grote waarde van de eigen Oosterse cultuur en levenshouding mocht nooit uit het oog verloren worden.

In het kader van de koloniale sfeer van kort vóór en vlak na de Tweede Wereldoorlog is het niet zo vreemd dat de belangstelling voor wat men bepaald als archaïsch of 'oud-inheems' voelde, bij Indonesische studenten en afgestudeerden minder groot was dan bij Nederlandse. Men klaagde van Nederlandse kant wel over een gebrek aan belangstelling voor bijvoorbeeld de studie van het adatrecht of van de oude Indonesische culturen. In Indonesië voelde men na de oorlog niet voor een 'etnografische' benadering van de volken van de archipel op de oude manier: men zag de Indonesische mens liever als 'modern'. De Universiteit van Indonesië kwam hieraan tegemoet door in plaats van 'volkenkunde' van 'cultuurkunde' te spreken. Belangstelling voor de oude hoge cultuur, de Hindu-Javaanse, was in deze tijd wel aanwezig. Het aantal studenten in de archeologische richting steeg dan ook snel.

monumenten van geschiedenis en kunst

Dit ietwat koele bôvenschrift moge aangeven, dat het hier niet gaat om de esthetische waarde van de Indonesische kunst, noch om haar religieuze inhoud en haar plaats in de cultuurgeschiedenis van Indonesië, maar om enkele zakelijke punten die vallen onder het hoofd monumentenzorg. In het voorbijgaan mogen wij er echter op wijzen dat de Indonesische kunst, of dat nu was in de vorm van monumentale Hindu-Javaanse bouwwerken en hun versiering of in die van eenvoudige voorbeelden van weef- of houtsnij kunst, zilverwerk en zoveel meer,

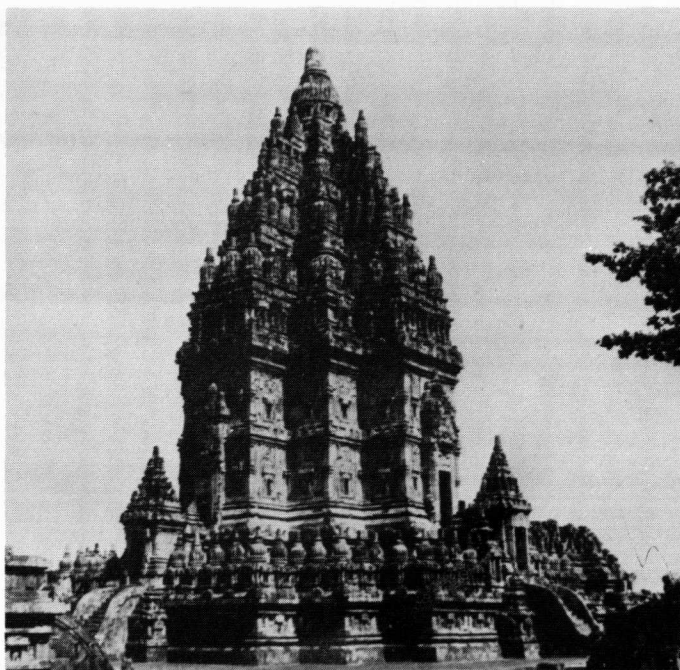
in de harten van vele kolonialen een warm plekje heeft gehad. Dat had zijn voordelen (een neiging wat te doen aan onderhoud en herstel) en zijn nadelen (een neiging om zaken van hun plaats te halen, het eigen woonerf ermee te verfraaien, ze in een particuliere collectie op te nemen en - aangezien veel koloniale Nederlanders na hun Indische tijd patrieerden - mee naar Nederland te nemen). Het is deze ambivalente positie waarover we het hier in hoofdzaak zullen hebben. (15)

Het weghalen van beelden van hun oorspronkelijke plaats - zelfs als ze nog in de tempels stonden waarvan zij als godenbeelden deel uitmaakten - vond al vroeg in de geschiedenis van de Hindu-Javaanse archeologie plaats. Een notoir voorbeeld vormen de beelden van de torentempel van Singosari, niet ver van Malang in Oost-Java. Ze werden omstreeks 1803 in opdracht van de gouverneur van Java's Noordoostkust - die ze even tevoren in Singosari had zien staan - overgebracht naar de gouverneurstuin te Semarang en vandaar naar Batavia en Buitenzorg (Bogor), waar in 1819 door de directeur van de zaken van landbouw, kunsten en wetenschappen, C.G.C. Reinwardt, de beroemde plantentuin gesticht was. Reinwardt, die onder meer ook met oudheden te maken had, achtte het billijk dat Nederland 'door zijne betrekking tot deze gewesten sedert lang eene billijke aanspraak (mogt) maken, dat in deszelfs openlijke verzamelingen van kunst en oudheid tenminste eenige voorwerpen aanwezig waren, van de vele overblijfselen, die tot de opheldering der geschiedenis van Java kunnen dienen.' (16) En zo gingen in 1819 en wat later de beelden van Singosari en diverse andere zaken overzee naar Nederland, waar ze uiteindelijk terechtkwamen in het tegenwoordige Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden. Daar legden zij sinds 1903 - daarvoor waren zij in het Rijksmuseum van Oudheden - een welsprekende getuigenis af van de schoonheid van de Hindu-Javaanse kunst.

Dat was stellig een positieve kant van het wegzen van beeldhouwwerken uit het land van herkomst. Daartegenover stond het grote bezwaar, dat zulke stukken van hun oorspronkelijke plaats waren weggehaald. Dit bezwaar gold overigens ook voor het opzenden naar het museum in Batavia, zonder dat aantekening werd gehouden van de vindplaats. Het is opmerkelijk dat al in 1812 een bekwaam en vooruitstrevend man als J.I. van Sevenhoven, in de kring van het Bataviaasch Genootschap opmerkte: 'Men moet al een zeldzame zugt bezitten om eigenaar te wesen van enkele stukken die, van de plaats en uit het gebouw genomen waarin dezelve behooren, geen waarde meer hebben, om zulk een eerwaardig

gedenkteken van vroegere eeuwen ... te vernielen en te plunderen.' (17) Het waren behalve de reeds genoemde gouverneur, ook 'Chinees en inlander' die zich aan dat weghalen bezondigden, iets waartegen in 1823 een missive werd uitgevaardigd.

Wat de uitvoer van oudheden betreft, er was al in de Compagniestijd een verbod voor repatriërende Compagniesdienaren om antiquiteiten, zoals Japanse keramiek, mee naar Europa te nemen. Dat was echter eerder een poging om particuliere handel tegen te gaan dan een vorm van monumentenzorg. Het laatste was wel het geval met een verbod uit 1840 om oudheden (Hindu-Javaanse) uit te voeren, anders dan met eigenhandige toestemming van de gouverneur-generaal. Een hierop volgend verbod uit 1842 gold het wegnemen van reliëfs en beelden van tempels: een vorm van langzaam slopen, zoals gesteld werd. Het uitvoerverbod werd enige malen herhaald; in 1889 en in 1901. Het was niet zozeer de bedoeling om zoveel mogelijk cultuurgood in Indonesische handen te laten - al speelde dat speciaal bij nog vereerde objecten, zoals sommige inscripties, wel een rol - maar om de rechten van het Bataviaasch Museum (en daarmee van het gouvernement, dat de meeste stukken in bruikleen placht te geven) te garanderen en als er dan toch uitgevoerd zou worden, die van het Rijksmuseum van Oudheden en op den duur dat van Etnografie, beide in Leiden. Van die laatste kant werd er trouwens meer dan eens op aangedrongen, dat men niet alleen 'duplicaten' (bijvoorbeeld godenbeelden van een in Batavia al vertegenwoordigd type) maar ook belangrijke collecties naar Nederland zou sturen. Noch de Indische overheid noch het Bataviaasch Genootschap waren daar overigens voor te vinden. Het uitvoerbeleid bleef erop gericht zoveel mogelijk voor Nederlands-Indië en, in tweede instantie, voor Nederlandse musea te behouden. Hetgeen niet wil zeggen, dat er niet wel eens iets naar het buitenland verdween, getuige hetgeen in sommige musea buiten Nederland aan Hindu-Javaans goed te vinden is. Van Indische zijde werd dan ook bij een van de herhalingen van het uitvoerverbod erop gewezen, dat dit soort uitvoer, om er eer of winst mee te behalen, uit den boze was. Etnografica, verzameld door geleerden uit het buitenland, vielen buiten de voorschriften, al voelde men wel eens

De Sjiwa-tempel van Prambanan na de wederopbouw, 1954. (foto Bernet Kempers)

de neiging ook daar een beetje op te letten. Ook in de veel later tot stand gekomen Monumentenordonnantie (1931) (18) gold het uitvoerverbod de oudheden: die uit de Vóór-islamitische periode (anders dan wanneer daarvoor door de Oudheidkundige Dienst vergunning was gegeven) en die uit de latere tijd die van groot belang voor geschiedenis en kunst werden geacht en daarom als 'monument' in de zin van bovengenoemde ordonnantie waren ingeschreven. Het was een regeling die, ondanks enige lacunes in de formulering, goed voldeed. In hoofdzaak kwam dit deel van de ordonnantie trouwens overeen met de reeds lang tevoren gevolgde regelingen. De belangen van het land van oorsprong waren er zo goed mogelijk mee gegarandeerd. Wat de 'meldingsplicht' ten aanzien van nieuwe vondsten betrof, hield de Monumentenordonnantie rekening met de belangen van de vindeur én de eigenaar van de grond. De zelfbesturende landschappen (vorstendommen) in Midden-Java - een landstreek die van oudsher bijzonder rijk was aan oudheden - namen wat dat laatste betrof een bijzondere positie in. De Monumentenordonnantie van 1931 was alleen van toepassing op 'rechtstreeks bestuurd gebied'. De vorstenlanden vielen daarbuiten zodat de vorsten zelf de beschikking hadden over de vondsten die op hun grondgebied waren gedaan. Tegen het eind van de jaren 1930 werden echter door de zelfbesturen eigen ordonnaties voorbereid van gelijke strekking als de algemene wetgeving van 1931.

De oudheidkundige Dienst ontwikkelde in de loop der jaren speciale technieken voor de restauratie van Hindu-Javaanse bouwwerken. Hierbij werd gestreefd naar een wetenschappelijk geheel verantwoorde wederopbouw, waarin men een herstel van de 'eigen waarde' van het monument kan zien. Het was een gevoel van verantwoordelijkheid ten aanzien van het bouwwerk en zijn vroegere bouwers. Maar bij de beslissing, restauratie zo mogelijk in deze zin uit te breiden, speelde nog een andere overweging een belangrijke rol: betekenden die oorspronkelijk Buddhistische en Hinduïstische bouwwerken nog iets voor de sinds eettelijke eeuwen Moslimse bevolking van het land zelf? In de rond zulke restauraties rijzende problematiek van de jaren 1920 was de stemming in meerderheid deze: men meende dat de Javaanse bevolking inderdaad nog een relatie had met deze oude cultuur en haar overblijfselen. En tevens dat zij erbij gebaat zou zijn als de ruïnes werden omgezet in zo volledig mogelijk, maar dan ook zo verantwoord mogelijk, herstelde bouwwerken zodat ze directer tot die bevolking kunnen spreken. Deze overweging werd één van de doorslaggevende argumenten vóór de aanvankelijk omstreden nieuwe restauratiemethoden en -inzichten. Tal van restauraties hebben sindsdien bewezen, dat de gevolgde gedragslijn goed was. In onze tijd zijn zulke monumenten nog weer in ruimere zin nationaal cultuurgood geworden: 'Milik bangsa Indonesia seluruhnya', een bezit van het gehele Indonesische volk.

Sedert omstreeks het begin van de negentiende eeuw de oude monumenten van Java - die uiteindelijk de meeste praktische problemen opleverden - enige belangstelling begonnen te krijgen, is er veel gebeurd, dat in onze ogen zonder meer verkeerd was en dat soms in die tijd zelf als zodanig werd onderkend. In veel gevallen is het bovendien te veel bij 'papiermonumentenzorg' gebleven. Uitspraken als: 'De regering deed niets en zou de gehele 19e eeuw nagenoeg niets blijven doen voor monumentenzorg en -onderzoek. Ergerlijke staattjes van onverschilligheid, verwaarlozing en vandalisme bereiken ons van alle zijden', bevatten stellig veel waarheid. (19) Toch moet men wat er toen aan maatregelen en activiteiten ondernomen is, in het licht van de tijd en van de vele praktische moeilijkheden van contact en verkeer in die uitgestrekte gebieden, bezien. Het is bovendien wel eens goed een blik te slaan op andere Oosterse landen die rijk aan oudheden waren en waar vaak heel anders met die schatten werd omgesprongen.

Als het later in de negentiende eeuw om bepaalde

technische problemen ging die tot betreurenswaardige 'restauraties' geleid hebben, kan men als gedeeltelijke verontschuldiging aanvoeren, dat ook monumentenzorg een vak is dat men door vallen en opstaan moet leren. En geleerd heeft men het uiteindelijk; die verworven kennis is ook aan de huidige generatie van restaurateurs ten goede gekomen, die overigens bovendien over geheel nieuwe technische middelen beschikt. Belangrijk is bij dit alles vooral de mentaliteit: het gevoelen van verantwoordelijkheid tegenover de oude cultuur en monumenten, maar ook tegenover de huidige en toekomstige generaties van Indonesiërs, die veel van wat zijzelf als 'eigen' voelen, erin kunnen herkennen en er geestelijke verrijking aan kunnen ontleenen. Ook hier moeten wij generaliseringsen vermijden en er naar streven tot een genuanceerd beeld van het gebeuren te komen. Het gevoel van verantwoordelijkheid was er eerst bij enkelen die op essentiële punten wegwijzers en waarschuwingen plaatsten, later in veel ruimere en meer gezaghebbende kringen. Dat zulke lichtpunten er waren en dat zij uiteindelijk het beeld gingen bepalen, is in de koloniale sfeer waarover wij spraken, zowel verrassend als positief.

noten

1. Anglo Dutch Conference on Comparative Colonial History, Leiden, 24-25 september, 1981
2. T.S. Raffles, *The History of Java* (2 dln.; Londen, 1817)
3. J.H. van Linschoten, *Itinerario*, (1596) in de editie van H. Kern, (Den Haag, 1910) I, 174.
4. Dit zijn dus geen afzonderlijke talen, maar taalgroepen, het geeft dus nog maar een vaag beeld van de totale verscheidenheid. Bovendien zijn er nog omstreeks 200 Papua talen in Westelijk Nieuw-Guinea (Irian Jaya), die in wetenschappelijke zin niet tot de 'Indonesische' of Austronesische behoren.
5. A. Kuyper, *Ons Program* (1879) geciteerd door C. van Vollenhoven, *De ontdekking van het adatrecht*, (Leiden, 1928) 98.
6. In het buitenland wordt de term 'Indologen' gereserveerd voor de beoefenaren van de Voorindische talenstudie. De term doet denken aan de 'kenners van Indië', uit de voorbereidingstijd van de Literaire Faculteit van 1940.
7. 'Indonesisch' begon men al omstreeks 1918 voor het Maleis als taal te gebruiken, hoe incidenteel ook en door anderen met vraagtekens omringd.
8. B. ter Haar Bzn, *Beginnelen en stelsel van het Adatrecht* (Groningen, Batavia, 1939) 236. Ter Haar was hoogleraar aan de Rechtshogeschool te Batavia.
9. J.J.L. Duyvendak, in: *Prae-adviezen van het Tweede Koloniaal Onderwijscongres* ('s Gravenhage, 1919) 15.
10. N.J. Krom, *Ibidem*, 81 en 85.
11. C. Snouck Hurgronje, *Nederland en de Islam* (Leiden, 1911) 64.
12. Hoesein Djajadiningrat was later lid van de Raad van Indië en directeur van Onderwijs en Eredienst. Hij was een taalkundige, historicus en Islamkenner van groot gezag.
13. P.J.A. Idenburg, directeur Onderwijs en Eredienst, november 1938, in S.L. van der Wal, ed., *Het onderwijsbeleid in Nederlands-Indië 1900-1940. Een bronnenpublicatie* (Groningen, 1963) 610-611.
14. I.J. Brugmans, 'Rapport inzake een te Batavia op te richten Faculteit der Letteren', in: *Djawa XX* (1940) 355-439. Voor de plannen omstreeks 1930, zie jaargang 1929 en 1930 van hetzelfde tijdschrift (van het Java-instituut te Yogyakarta).
15. Voor de verdere problematiek, zie; F.D.K. Bosch, *Het ontwaken van het aesthetisch gevoel voor de Hindoejavaansche oudheid* (Rede Utrecht, 1938). A.J. Bernet Kempers, *Herstel in eigen waarde*.

Monumentenzorg in Indonesië (Zutphen, 1978).

16. C.G.C. Reinwardt, *Reis naar het Oostelijk gedeelte van den Indische Archipel, in het jaar 1821* (Amsterdam, 1858) 227-228.
17. Over Van Sevenhoven zie P.J. Veth in *De Gids* (1857) 363-364.
18. Tekst met toelichting van de Monumentenordonnantie: *Djawa XI* (1931) 100-106.
19. Bosch, *Het ontwaken*, 16. G.P. Rouffaer, N.J. Krom en anderen lieten zich in dezelfde zin uit.

overige literatuur

- A.J. Bernet Kempers, 'Het Bataviaasch Genootschap van 1778', in: *Spiegel Historiae*, XIV (1979) III, 165-173.
- A.J. Bernet Kempers, 'Looking Backward: pionier pre-historians in pre-war Indonesia', in: *Von Koenigswald Volume. Modern Quarternary Research VII* (Groningen, Biologisch Archeologisch Instituut, 1982).
- I.J. Brugmans, *Geschiedenis van het onderwijs in Nederlandsch-Indië* (Groningen, Batavia, 1938).
- G.W.J. Drewes, 'Oriental studies in the Netherlands. A historical survey', in: *Higher Education in the Netherlands I* (1957; Nuffic).
- Honderd jaar studie van Indonesië 1850-1950* (Den Haag, 1976).
- Koentjaraningrat, *Anthropology in Indonesia. A bibliographical review*, Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, Bibliographical Series VIII (Den Haag, 1975)
- G.F. Pijper, *Studiën over de geschiedenis van de Islam in Indonesia 1900-1950* (Leiden, 1977).
- J.L. Swellengrebel, *In Leijdeckers voetspoor. Anderhalve eeuw bijbelvertaling en taalkunde in de Indonesische talen*. Verhandelingen Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, LXVIII en LXXXII (Den Haag, 1974 en 1978).
- A. Teeuw, 'Taalambtenaren, taalafgevaardigden en Indonesische taalwetenschap', in: *Forum der Letteren XIV* (1973) 163-180.